

Белая Алена Іванаўна,
доктар філалагічных навук, дацэнт,
прафесар кафедры філалогіі.
Баранавіцкі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Баранавічы

АДМЕТНАСЦЬ ТЫПУ МАТРОСА Ў РАМАНЕ ЗМІТРАКА БЯДУЛІ «ЯЗЭП КРУШЫНСКІ»

Як адзначаецца ў каментарыях да чацвёртага тому збору твораў З. Бядулі (1987), пры ўсіх праліках і недахопах, у тым ліку абумоўленых аб'ектыўна, раман «Язэп Крушынскі», асабліва ў першай частцы, уяўляе несумненную каштоўнасць як мастацкі дакумент эпохі і адзін з паказчыкаў працэсу станаўлення жанру беларускага рамана, узбагачэння персанажнай сферы айчынай прозы. Першая кніга рамана ўбачыла свет у 1929 годзе, а другое яе выданне адбылося пасля грунтоўнай аўтарскай перапрацоўкі ў 1931 годзе. У прыватнасці, з 24-х раздзелаў першага выдання аўтар зрабіў 50; некаторыя раздзелы былі перанесены з другой кнігі ў першую. Б. Мікуліч напісаў пра З. Бядулю ў «Аповесці для сябе»: «он с трудом менял взгляды, но всегда искренно стремился не быть “попутчиком”, а быть “настоящим”. И этот процесс был мучителен, медлен и тяжел. Но и в нем, в этом процессе, была настоящая эпическая поэзия» [7, с. 32]. Пасля смерці пісьменніка першая і другая кнігі рамана ўвайшлі ў збор твораў у 4-х тамах (Мінск : Дзяржвыд БССР, 1951–1953). Але, на жаль, тэксты гэтага выдання падпалі пад недапушчальныя скажэнні.

Аналізуючы сістэму персанажаў беларускай прозы першай трэці стагоддзя, мы мелі пэўныя цяжкасці з вызначэннем канцэпцыі такога мастацкага тыпу рэвалюцыйнай эпохі, як матрос. Яскравых вобразаў-характараў сярод матросаў няшмат. Гэта мы звязваем, па-першае, з іх нетыповасцю для беларускай рэчаіснасці і, па-другое, са складанасцю індывідуалізацыі і эстэтызацыі сацыяльнага тыпу, пазначанага як маса, а паводле выразу М. Зарэцкага,

«фатальна-напорная сіла» [6, с. 245]. Пісьменніцкі вугал зроку на тып матроса пэўны час вызначаўся тым, што гэта прызнаны сімвал рэвалюцыі (тое, што матросы Кранштата ў 1921 г. паўсталі супраць савецкай улады, практычна не знайшло адбітку ў сінхронным зрэзе мастацкай свядомасці эпохі рубяжа). Гэты сацыяльны тып быў прывабны не для ўсіх. Адно з першых уражанняў рэвалюцыі, успамінае Л. Гінзбург, – матросы, абвешаныя кулямётнымі стужкамі, якія купкамі хадзілі па горадзе і маглі ўвайсці ў любую кватэру. «Гэта ўнушала пачуццё бездапаможнасці, адчужанасці» [5, с. 317]. Значэнне мела і тое, на якім баку тагачасных падзей быў аўтар-апавядальнік («Усебеларускі з’езд 1917-га года» М. Гарэцкага). Уражвае аповед Гарэшкі («Дзве душы») пра чырвоных матросаў, якія расклалі агеньчык на грудзях маладзенькага мічмана, «каб, зварыўшы, піць гарбату» [4, с. 300]. Для М. Зарэцкага («Сцежкі-дарожкі») матросы-бальшавікі — «новая фатальна-напорная сіла»; ва ўяўленні абывацеляў яны «страшныя, злосныя, як звяры...» [6, с. 245]. Нехта з жахам хаваўся, а нехта бег падзівіцца: «...чулася ў іх жалезна-злучанай масе вялікая бязлітаснасць паўстання, бязмежна-грозны замах на ўсе абвыклія для людзей умоўнасці, на ўсе законы... лішнія ў часе крывавае барацьбы на жыццё і смерць» [6, с. 246]. Маракі праходзілі па вуліцы «жорстка-сціснутым» строем – буйныя, дужыя, поўныя хмурай сур’ёзнасці, і «ад іх сапраўды веяла жудасцю» [6, с. 246]. Менавіта матрос распаліў жарсці натоўпу, які разарваў генерала Духоніна. Камандзір асобага атрада Матрос у апавяданні М. Зарэцкага «Ворагі» – персанаж хутчэй ідэалізаваны, чым індывідуалізаваны. Дужасць і неймаверная смеласць спалучаюцца ў ім з вельмі добрай і простаю натурай. Гэта ж можна сказаць і пра Сёмку-матроса ў аповесці М. Лынькова «Міколка-паравоз».

Як іранічна пісаў У. Набокаў пра асноўныя тыпы савецкай літаратуры, імёны не запамінаюцца, імёнаў няма. На яго думку, «у гэтай... літаратуры... тып матроса такі ж выразны, як, скажам, даўнейшы тып прастака... Гэты матрос, вельмі ўлюбёны савецкімі пісьменнікамі, гаворыць “амба”, дабрадзейна мацюкаецца і чытае “розныя кніжкі”. Ён любіць жанчын, як усялякі добры, здаровы дзяцюк, але часам праз гэта трапляе ў сеткі буржуазнай або партызанскай

сірэны і на нейкі час збіваецца з лініі класавага дабра. На гэтую лінію, аднак, ён непазбежна вяртаецца. Матрос – асоба светлая, хоць і тупаваты» [8].

М. Цвятаева згадвае, што верш М. Валашына «Матрос» хадзіў ва ўрадавых лістоўках у грамадзянскую вайну па абодва бакі фронту, бо яго герой быў не чырвоны і не белы, а «марскі», чарнаморскі – «сапраўдны матрос» [10, с. 525–526]. Падобны вобраз-характар ёсць і ў рамане З. Бядулі «Язэп Крушынскі». Сцяпан Солах да рэвалюцыі служыў на караблі і нават у вёсцы не страціў адзнак матроса і «былой славы» [2, с. 256]: хадзіў у лапцях, але ў штанах-клёш навывпуск, а ад «ваколсветных» плаванняў захаваў уражанні, паштоўкі, прыгожыя дробязі і кнігу «Вайна і мір». Гэтыя дэталі ўзмацняюць гуманістычную ідэю вобраза матроса.

Ант. Адамовіч пісаў, што Бядуля, «перабудоўваючыся на хаду» з пачаткам рэпрэсій, «знявечыў свой вялікі раман “Язэп Крушынскі”» [1, с. 1001]. Паказальна, што ў перавыданне рамана «Язэп Крушынскі» ад 1987–89 гг. не ўвайшоў раздзел «Гісторыя аднаго матроса». А калі ўлічыць, што, паводле каментарыяў, гэты «цалкам адпавядае аўтарскаму тэксту, у якім найбольш поўна выражана яго творчая воля» [3, с. 362], то, значыць, указаны раздзел быў выкасаваны пры перапрацоўцы самім З. Бядулем. Мы прааналізавалі яго паводле выдання 1953 г. (сс. 314–333).

...Янка Малёўскі, ураджэнец вёскі на Міншчыне, у 1912 годзе стаў навабранцам і быў рады, што хоць праз службу ў войску пабачыць «далёкі» свет, у які яго заўсёды цягнула. Янку «здалі ў флот» [2, с. 318]. Служыў ён у Кранштаце, аднак рамантычных пачуццяў да мора не адчуваў. Драіў палубы на розных караблях, у розных месцах «далёкага свету» Балтыйскага мора. У часе вайны Малёўскага разам з іншымі матросамі перакідвалі з фронту на фронт, «з мора на сухапуцце, з сухапуцця на мора» [2, с. 319]. Стаў членам падпольнага рэвалюцыйнага гуртка, і да Кастрычніка начальства ўсюды было ім не задаволена. Матрос-большавік за дзесяць год шмат дзе пабываў «на моры і на сушы» са сваімі таварышамі, бачыў і адчуваў, як «бурныя, ліхаманкавыя, галодныя гады выкоўвалі на сталёвых кавадлах новую эпоху» [2, с. 321]. На думку паэта Антона

Цярэшкі, Малеўскі «адзін з тых малойцаў, якія ў свой час здрава дзейнічалі...» [2, с. 270]. Перш чым стаць партыйным сакратаром Інстытута, перажыў «яшчэ некалькі год змагання» [2, с. 321] – быў чэкістам. Дадому вярнуўся праз дзесяць год. Маці не дачакалася свайго Яначкі: яе закатавалі белапалякі за тое, што сын быў бальшавіком.

У адрозненне ад былога матроса Сцяпана Солаха, Малеўскі нікому не прызнаваўся ў сваім мінулым, не выдавалі гэтага ні гутаркі яго, ні звычкі, ні хада; ён ніколі не ўжываў матроскай тэрміналогіі. Аднак быў, па словах аўтара, увесь пранізаны гадамі вайны і рэвалюцыі. «Вобразы мора, быт флотаўцаў да і пасля рэвалюцыі ў розных выглядых і абставінах засталіся ў ім» [2, с. 321]. Гэтыя абставіны ён экстрапалюе і на сваю дзейнасць у Інстытуце, які стаў для Малеўскага «новым бальшавіцкім караблём, з новымі далямі, з новымі міннымі небяспекамі, з падводнымі лодкамі, з усім тым, што бывае на фронце» [2, с. 322]. Каюты гэтага карабля называліся кафедрамі, а ўжываная на кафедрах тэрміналогія было мала падобная да марской. Аднак плысці гэты карабель павінен быў да тых самых берагоў, да якіх плылі іншыя бальшавіцкія караблі – «да берагоў таго сонечнага края, назва якога Сацыялізм» [2, с. 322]. Спачатку Малеўскі губляўся на палубе і ў труме вялізнага карабля. І не дзіва: прафесары ў большасці дома працуюць, іх нельга кантраляваць. То яны ў бібліятэках, то ў камандзіроўках па розных гарадах, то на экскурсіях, то ўлетку ў двухмесячных водпусках, на дачах і курортах. Аднак паступова пільнае вока матроса-бальшавіка стала прывыкаць да нязвыклых абставін, ён улавіў агульныя контуры карабля-інстытута і пачаў уваходзіць у ролю. Пусціўся ў разведку, «пачаў запаўняць матэрыяламі жалезную шафу...» [2, с. 324]. Сярод вучоных было шмат сваіх, з якімі матрос хутка перайшоў «на цёплае “ты”», але былі і тыя, хто «якія горбіліся ад цяжкага грузу мінулага... маршалкі, дзянікінцы, адэсіты, радаўцы-замежнікі» [2, с. 324]. Малеўскі не мае ўпэўненасці, што яны пераварацца ў савецкім катле. Яго падтрымлівае наборшчык Сакалоўскі, які сцвярджае, што ў набіраных ім творах занадта шмат увагі надаецца старасвеччыне, а для «нашага брата рабочага» прафесары нічога не пішуць. Малеўскі ўспамінае, як матросы і чырвонаармейцы

пераследавалі і бралі бронцягнік Керанскага, і думае: а ці здасца інстытуцкі бронцягнік?

І матрос-чэкіст-партсакратар ініцыюе ў Інстытуце «вечары самакрытыкі», якія выявілі шмат шкодных прац. Асноўная загана, што для яго відавочная, – вучоныя вельмі мала займаюцца пытаннямі сучаснасці. «Старасвеччына служыць для многіх самамэтай» [2, с. 326]. А нехта, баючыся нарабіць памылак, зусім нічога не робіць. Многія ж з былых вядуць сваю контррэвалюцыйную працу і, хоць прызнаюцца ў памылках, смела робяць новыя... Насамрэч, нейкая мёртвая зыб!

Як паведамляе З. Бядуля, Малеўскі напісаў кнігу ўспамінаў, дзе змясціў «кавалкі гісторыі Кастрычніка» [2, с. 316]. Але ў Беларусі яна не выйшла, пазней кнігу выдалі ў Ленінградзе. Падправілі стыль, бо чытаць і пісаць Малеўскі навучыўся ўжо матросам, і гэта было адчувальна. З. Бядуля выявіў немалую для свайго часу смеласць, увёўшы ў раман рэцэнзію на працу Малеўскага, якая гаворыць пра многае: «Нудна. Нецікава. Небеларускі матэрыял» [76, с. 316]. Але як выйшла кніжка на рускай мове, дык тады і ў Беларусі надрукавалі: «нялоўка было не друкаваць» [2, с. 317].

Вобразы творчай фантазіі даюць унутраную мову для аўтарскага пачуцця, а яно, у сваю чаргу, падбірае асобныя элементы рэчаіснасці і камбінуе іх у такую сувязь, якая абумоўлена знутры, а не звонку. Таму ў мастацкім творы мы часта сустракаем спалучэнне аддаленых і знешне не звязаных рысаў, якія злучаны ўнутранай логікай. Аскетызм, што прапагандаваўся «новымі людзьмі», уплываў на адметнасць адлюстравання інтэр'ераў у тагачаснай прозе. Кабінет Малеўскага нагадвае «нешта вайсковае, блізкае ад фронта» [2, с. 314]. З. Бядуля дае адметныя штрыхі і да партрэта героя: «На твары чорная павязка. Адно вока прыпухла» [2, с. 314].

Аналізуючы рускую прозу, якая была створана ў першай трэці ХХ стагоддзя або адлюстравала гэты перыяд, мы выявілі тып так званага хваравітага рэвалюцыянера. Па словах М. Асаргіна, такі герой, хоць і слабы здароўем, павінен быць стойкім, сталёвым, з непарушнай воляй, – «у гэтым усё апраўданне жыцця» [9, с. 162]. З часам гэты тып персанажа пераўтварыўся ў стэрэатып,

пацверджаную ўнутранымі матывіроўкамі мэтазгоднасць (ці, часам, эфектнасць) асабовай стратэгіі. Прасочваючы яго генезіс, мы вылучылі ў «Акаянных днях» І. Буніна вобраз утрапёнага ў сваёй жорсткасці члена Канвента, калекі Кутона, выгляд якога выклікаў жаль, а імя – жах. Свая, нібыта і несур’ёзная хвароба – флюс – у сакратара партычэйкі Малеўскага. Але флюс, піша З. Бядуля, «вечны». На твары партыйца чорная павязка, адно вока прыпухла. Між тым, яму «няма калі лячыць свой флюс. Прывык да яго» [2, с. 329]. Гэтыя дэталі фарміруюць канцэптэуальнае ўспрыманне персанажа. Наколькі разважлівым можа быць кіраўнік з «вечным» флюсам, ці здолее ён стрымацца ад помслівага жадання плаціць сваім апанентам зуб за зуб? Адказы на гэтыя пытанні давала само жыццё. «Малеўскі сядзіць па начах і піша свае нататкі... для адной цэнтральнай газеты. Малеўскі не спіць. Б’е трывогу» [2, с. 328]. Ён яшчэ пільней прыглядаецца да людзей, пачынае сам вывучаць іх працы. І хоць высвятляецца, што захапіць бронецягнік Керанскага было прасцей і ямчэй, Малеўскі з матроскай настойлівасцю ўваходзіць у азарт навукі. Ён нават і сам напісаў гісторыю свайго мястэчка – праўда, пачаў яе толькі з 1905 г. Калі ж па парадзе старога прафесара не без цікавасці капнуў глыбей, то сам падпаў пад крытыку за «старасвеччыну» і публічна пакаяўся (а ў стане вялікага неспакою нават пачаў упершыню ў інстытуцкіх сценах ужываць матроскія словы!). Уласная памылка павялічыла пільнасць Малеўскага. «“Наш карабель зацёрты ільдзінамі”, – думаў ён» [2, с. 330]. Аднак прыходзіць яму на памяць успамін з матроскага мінулага, як, наперакор «старым» камандзірам, матросы-большавікі ўратавалі караблі каля Гельсінгфорса. «Малеўскі падбадзёрыўся, – рэзюмуе З. Бядуля. – Калі пралетарская грамадскасць загаварыла пра небяспеку ў інстытуце, дык і гэты карабель будзе выратаваны. Ніякія таросы яго на шляху не затрымаюць. Большавіцкія ледаколы скрамсаюць лёд і разатруць у пыл. Карабель вольна паплыве да сонечных берагоў Сацыялізму» [2, с. 333].

Такім чынам, чырвоны матрос у беларускай прозе першай трэці ХХ стагоддзя часцей паказваўся як адзінка ідэалагізаванай жалезна-злучанай масы. Дарэвалюцыйны ж матрос, у адрозненне ад «чырвоных» і «белых», мае

індывідуалізаванае аблічча. Гэты вобраз-персанаж тып захаваны З. Бядулем і пасля перапрацоўкі рамана «Язэп Крушынскі». Параўнанне двух варыянтаў тэксту твора ў вызначаным намі аспекце дало магчымасць у пэўнай меры пашырыць уяўленне пра сістэму персанажаў у айчыннай прозе эпохі рубяжа.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Адамовіч, Ант. Да гісторыі беларускае літаратуры / Ант. Адамовіч. – Мінск : Выдавец ІІ Зміцер Колас, 2005. – 1464 с.
2. Бядуля, З. Язэп Крушынскі : раман. Кн. 2. / З. Бядуля // Зб. тв. : у 4 т. – Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1953. – Т. 4. – С. 5–450.
3. Бядуля, З. Збор твораў : у 5 т. / З. Бядуля. – Мінск : Маст. літ., 1987. – Т. 4 : Язэп Крушынскі : раман. Кн. 1. – 375 с.
4. Гарэцкі, М. Творы / М. Гарэцкі ; уклад. і прадм. Т. С. Голуб ; навук. рэд. У. В. Гніламёдаў. – Мінск : Маст. літ., 2016. – 932 с.
5. Гинзбург, Л. Литература в поисках реальности : статьи, эссе, заметки / Л. Гинзбург. – Л. : Сов. писатель, 1987. – 400 с.
6. Зарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Зарэцкі. – Мінск : Маст. літ., 1990. – Т. 2 : Голы звер : аповесць ; Сцежкі-дарожкі : раман. – 414 с.
7. Мікуліч, Б. Аповесць для сябе / Б. Мікуліч. – Мінск : Маст. літ., 1993. – 238 с.
8. Набоков, В. Торжество добродетели : эссе [Электронный ресурс] / В. Набоков. – Режим доступа: <http://www.lib.ru/NAVOKOW/td.txt> – Дата доступа: 02.01.2008.
9. Осоргин, М. А. Времена : романы и автобиограф. повествование / М. А. Осоргин. – Екатеринбург : Сред.-Урал. книж. изд-во, 1992. – 608 с.
10. Цветаева, М. Живое о живом (Волошин) / М. Цветаева // Стихотворения / Максимилиан Волошин. – М. : Книга, 1989. – С. 443–527.